

PAKİSTAN'DA KURULUŐTAN GÜNÜMÜZE DİN EĞİTİMİ POLİTİKALARI VE UYGULAMAYA YANSIMALARI

M. NUR PAKDEMİRLİ*

Religious Education Policies and Their Implementations in Pakistan from Establishment to Nowadays

Abstract: Pakistan was a state established on the "Islamic Ideology" on August 14 1947 with seperation from India. From the begining, new educational policies and plans including religious education was determined by almost all of the governments. These new policies were sometimes considered as reforms. Reflection of Islamic ideology to religious education policies and implementations varied over the time depending on the rulers thoughts. In this paper, conference presentations, comission and council reports which form the basis of religious education policies are mentioned first and then the religious education policies and their implementations are discussed next.

Key Words: Pakistan, Religious Education, Education Policy

* Yrd. Doç. Dr., Celal Bayar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi ABD,
[nur.pakdemirli@cbu.edu.tr]

Öz: Pakistan, 14 Ağustos 1947’de Hindistan’dan ayrılarak ‘İslâm ideolojisi’ üzerine kurulan bir devlettir. Bu yıllardan itibaren hemen her hükümet değişikliğinde din eğitimi de kapsayan yeni eğitim politikaları belirlenmiş ve yeni planlamalar yapılmıştır. Hazırlanan bu politikalar zaman zaman reform niteliği de taşımıştır. İslâm ideolojisinin din eğitimi politikalarına ve uygulamalara yansımaya biçimi ülke yöneticilerinin dünya görüşü doğrultusunda farklı biçimlerde olmuştur. Bu çalışmada öncelikle din eğitimi politikalarına temel teşkil eden konferans bildirimlerine, komisyon ve kurul raporlarına değinilmiş, daha sonra da din eğitimi politikaları ve bunların uygulamaya yansımaları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Pakistan, Din Eğitimi, Eğitim Politikası

Giriş

Pakistan, Hindistan’dan ayrılarak yeni bir ülke olarak kurulduğunda siyasal, ekonomik, demografik pekçok sorunla birlikte eğitim-öğretim alanında da birtakım kısıtlılıklarla ve problemlerle yüzleşmek zorunda kalmıştır. Bu alanda yaşanan ilk handikap bağımsızlık öncesi İngiliz yönetimi döneminde üst düzey görevlere getirilen ve ayrışmadan sonra Hindistan’a göçen Hindu yöneticilerden geriye kalan okulların birçoğunun yakılmış, ayakta kalan yapılarınsa Hindistan’dan Pakistan’a ulaşmayı başarabilen Müslüman göçmenlere barınak olarak tahsis edilmiş olmasıdır.¹ Buna bağlı olarak, ilk yöneticilerin konuyla ilgili çalışmaları eğitim politikalarının ülkenin kuruluş ideolojisi doğrultusunda hazırlanması ve eğitim sisteminin tüm kurumlarıyla birlikte yeniden yapılanması üzerine olmuştur. Aradan onlarca yıl geçmesine rağmen bu yapılanmanın başarıyla gerçekleştirildiğini söylemek mümkün değildir.

Pakistan’da eğitim-öğretim, hâlen pekçok sorunu içinde barındıran karmaşık bir sektördür.² Özellikle eğitim politikalarının kalıcı olmaması

¹ Salim Mansur Khalid ve M. Fayyaz Khan, “Pakistan: The State of Education”, *The Muslim World*, yıl: 2006, sayı: 96, s. 308.

² Pakistan’ın bu karmaşık sektöründe, hem geleneksel öğretim sistemini hem de modern öğretim sistemini bir arada görmek mümkündür. Sistemdeki çeşitlilik, öğretim kurumlarına ve kurumların bağlı olduğu yönetim birimlerine de yansır. Geleneksel öğretim

ve başarıyla uygulanamaması eğitimde performans ve kalitenin düşmesine neden olmaktadır. Din eğitimi alanına da yansıyan bu sorunlara son yıllarda yenileri eklenmiştir ki, bunlardan en önemlisi 11 Eylül 2001 terör saldırılarından itibaren Pakistan hükümetlerine 'medreseler aracılığıyla terörü desteklemek' ve 'ülkeyi Taliban'ın arka bahçesine çevirmek' şeklinde yöneltilen suçlamalardır. Pakistan'ın din eğitimi politikalarını ve uygulamalarını mercek altına almayı gerektiren bu durumla ilgili olarak belirlediğimiz problemler şunlardır:

Pakistan'da kuruluşun günümüze değin hazırlanan eğitim politikalarında dinin ve din eğitim-öğretiminin yeri nedir? Din eğitimi politikalarının uygulamaya yansımaları nasıl olmuştur?

Bu sorulara cevap aradığımız araştırmamızda öncelikle din eğitimi politikalarına temel teşkil eden konferans bildirimlerine, komisyon ve kurul raporlarına değinilecek daha sonra da din eğitimi politikaları ve bunların uygulamaya yansımaları ele alınacaktır.

1. Konferans Bildirilerinde Din Eğitimi

Pakistan'da eğitim-öğretim alanında yapılan ilk faaliyet 27 Kasım 1947'de Karaçi'de bir Eğitim Konferansı'nın düzenlenmesidir. Pakistan'ın bu ilk Eğitim Konferansı'nda belirlenen eğitim felsefesi, İkbâl'in eğitim felsefesinin 'hoşgörü' esaslı unsurları ile mutlak surette 'modern bilimler'in ihmal edilmemesi ideali³ üzerine temellenmekte ve 'geleneksel İslâmî

kurumları olan medreseler Diyanet İşleri Bakanlığı'na (Ministry of Religious Affairs) bağlanmıştır. Modern öğretim kurumlarından ilk ve orta öğretim kurumları Eğitim Bakanlığı'na (Ministry of Education), üniversiteler Yükseköğretim Kurulu'na (Higher Education Commission - HEC) bağlıdır. Bu öğretim sistemleri ve öğretim kurumları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. M. Nur Pakdemirli ve Halit Ev, "Pakistan'da Geleneksel Eğitim Öğretim Kurumları: Medreseler", *Kuruluşunun 100. Yılında İmam Hatip Liseleri Uluslararası Sempozyumu*, 24-25 Kasım 2013, İstanbul; M. Nur Pakdemirli ve Halit Ev, "Din Eğitiminde Geleneksellik ve Modernizm Karmaşası: Pakistan Örneği", *Uluslararası Küreselleşme Sürecinde Din Eğitimi Sempozyumu*, 28-30 Kasım 2013, Eskişehir.

³ Khwaja Ghulam Saiyidain, *Iqbal's Educational Philosophy*, Muhammad Ashraf Kashmiri Bazaar Publishing, Lahore, 1977, ss. 139-143, 178-187; Afzal Iqbal, *Islamisation of Pakistan*, Idarah-i Adabiyat-i Delli Publications, 2009, ss. 130-134.

eğitim-öğretim ile modern bilimlerin kaynaştırılması'nı öngörmektedir.⁴ Konferans'ta din öğretimiyle ilgili olarak özetle şunlar önerilmiştir:

“Pakistan'ın öğretim sistemi İslâm ideolojisine, evrensel kardeşliğe, hoşgörüye ve adalete dayanmalıdır. Din öğretimi Müslüman öğrenciler için zorunlu olmalıdır. Diğer dinlerin mensupları da Müslümanlar'ın sahip olduğu imkânlarla sahip olmalıdır.”⁵

1951'de düzenlenen ikinci Eğitim Konferansı'nda 'İslâm ideolojisi temelli bir ülke kurmanın İslâmî araştırmaların sonuçlarına dayalı bir öğretim sistemi tesis etmeyi ve İslâm ideolojisine dayalı eğitim-öğretim projeleri geliştirmeyi zorunlu kıldığı; eğitim-öğretim, ekonomi, siyaset, sosyal hayat ve diğer alanlardaki problemlere çözüm üretecek bir İslâm Araştırmaları Merkezi kurulması gerektiği' gibi konular tartışılmıştır. 1947 ve 1951'deki bu çalışmalarda vurgulanan en önemli konu İslâmî alanlarda yükseköğretim düzeyinde araştırma yapacak kurumlara duyulan ihtiyaçtır. Bu kurumlar İslâm'ın doğru uygulamalarını yeniden ortaya çıkaracak ve bu doğruların ülke sorunlarının çözümünde kullanılmasına öncülük edecektir.⁶

Pakistan'ın İngiliz öğretim sisteminde yetişmiş ilk liberal liderlerinin din öğretimi anlayışı da bu liberal görüşler doğrultusundadır. Dolayısıyla, 1977'ye değin, eğitim-öğretimle ilgili olarak yürütülen çalışmaların hedefi, eğitim-öğretime Pakistan'ın kuruluş idealleri doğrultusunda yön vermek biçiminde sunulsa da bu durum uygulamaya yansımamıştır. Eğitim-öğretim terminolojisinde 'İslâmî' sözcüğünü kullanmanın ve İslâmî öğretime dair birtakım teklifler öne sürmenin dışında kayda değer hiçbir faaliyet yapılmamıştır. Âdetâ Pakistan'ın kurulmuş olması başarısı

⁴ Usman Ali Isani ve Mohammad Latif Virk, *Higher Education in Pakistan*, National Book Foundation, Islamabad, 2005, ss. 12-16; Allah Bakhsh Malik, *The Higher Education in Pakistan*, Makbul Academy Press, Lahor, 2003, s. 38; Louis D. Hayes, *The Crisis of Education in Pakistan*, Vanguard Books Press, Lahore, 1987, s. 43.

⁵ Aziz Talbani, “Pedagogy, Power, and Discourse: Transformation of Islamic Education”, *Comparative Education Review*, yıl: 1996, cilt: 40, sayı: 1, ss. 66-82.

⁶ Ghulam Nabi Saqib, *Modernization of Muslim Education in Egypt, Pakistan and Turkey: A Comparative Study*, Islamic Book Service, Lahore, 1983, s. 195.

mücadelenin sonu gibi algılanmış ve eğitim-öğretime İslâmî eğilim verme girişimleri slogandan ve oyalamadan öteye geçememiştir.⁷

1977'de Ziya'ül Hak hükümetinin yönetime geçmesiyle birlikte bu durum değişmiştir. Milli ideoloji doğrultusunda hazırlanan İslâmîleşme planında medya-basın-yayın, din hizmetleri, devlet kurumları, askeri ve sivil servisler, eğitim, araştırma, bilim, teknoloji gibi çeşitli alanlara yönelik yenilikler tasarlanmıştır.⁸ Özellikle eğitim-öğretim alanına büyük önem atfeden Ziya'ül Hak, hükümet değişiminin hemen ardından bizzat devlet başkanı sıfatıyla Milli Eğitim Konferansı (National Education Conference) düzenlemiştir. Bu konferansta yapılan öneriler ve tavsiye kararları Ziya'ül Hak hükümetinin hazırladığı 1979 Eğitim Politikası'nın özünü teşkil etmiştir.⁹

2. Komisyon ve Kurul Raporlarında Din Eğitimi

1948'de uzman eğitimcilerin biraraya gelerek ülkenin problem ve beklentilerini tespit etmelerini ve bu doğrultuda hükümete ortak görüş ve öneriler sunmalarını sağlamak üzere Merkezî Eğitim Tavsiye Kurulu (Central Advisory Board of Education) oluşturulmuştur. Kurul 1948'den itibaren yıllarca Karaçi ve Peşaver'de düzenli toplantılar yapmış, hükümet yetkililerine sunmak üzere tavsiye kararları almış, ancak bu kararlar hükümet üzerinde etkili olmamıştır.¹⁰

İdeolojik temelli kurulan bir ülkede dini safdışı bırakmanın mümkün olmadığı fikrini savunan Eyüp Han hükümetinin 1959'da oluşturduğu Milli Eğitim Komisyonu 1947 Eğitim Konferansı'nda ortaya konan din eğitimi felsefesini ülke milli eğitiminin amaçlarına yansıtan bir rapor

⁷ Fazlur Rahman, *İslâm ve Çağdaşlık* (çev. Alparslan Açıkgenç ve M. Hayri Kırbasoğlu), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, ss. 174-177.

⁸ Adeel Khan, "Ethnicity, Islam and National Identity in Pakistan", *South Asia: Journal of South Asian Studies*, yıl: 1999, cilt: 22, sayı: 1, s. 180; S. Jamal Malik, "Islamization in Pakistan 1977-1985", *Islamic Studies*, yıl: 1989, cilt: 28, sayı: 1, s. 9.

⁹ Akhtar Hasan Khan, "Education in Pakistan: Fifty Years of Neglect", *The Pakistan Development Review*, yıl: 1997, cilt: 36, sayı: 4, ss. 647-667.

¹⁰ Alan Peshkin, "The Shaping of Secondary Education in Pakistan", *History of Education Quarterly*, yıl: 1963, cilt: 3, sayı: 1, s. 13.

hazırlamıştır. Komisyon raporunu inceleyen hükümet, din eğitiminin, milli politikaların gerçekleşmesindeki rolünü kabul ederek, Pakistan ülkesinin ve toplumunun mânevî değerler doğrultusunda şekillenmesi fikrini desteklemiştir.¹¹ İslâmî ilkelere liberal bir yaklaşımla hazırlanan komisyon raporunda Pakistan'da olması gereken din öğretimi konusunda şunlar vurgulanmıştır:

“Ülkede muhtelif dînî inançlar mevcuttur ve bu inançların öğretilmesi inanç sahiplerine bırakılmalıdır. Ülke nüfusunun büyük bir çoğunluğu Müslüman olduğundan İslâm'ın öğretilmesi özel bir önem arzeder.

Din öğretimi ülkedeki toplumsal ve siyasal birliği temin etmeye yönelik olmalıdır. İnsanları biraraya getirme ve anlaşırma yoluyla bu birliği güçlendirmelidir. Din bir ritüel, dogma ya da hurafe biçiminde sunulmamalıdır.

Din öğretilmesine duyulan ihtiyacın ne kadar büyük ve önemli olduğu konusu tartışılmaz. Bu nedenle din öğretimi 1.-7. sınıflar için zorunlu, 9.-12. sınıflar için seçmeli olacak şekilde düzenlenmelidir. Din dersi Hıristiyan okullarındaki Müslüman çocukları için de zorunludur ve bu uygulama konusunda Misyoner otoritelerle anlaşırma sağlanmıştır.

Din derslerinin öğretim programlarında yer almasındaki temel politika çocuğa dini bir temel ve ahlâk kazandırmak, farklı inançlara karşı hoşgörülü yaklaşmasını, liberal dünya görüşü geliştirmesini sağlamaktır olmalıdır.

Din derslerini kendisini geliştirmekten yoksun medrese mezunları yerine üniversitelerin ilgili bölümlerinden mezun ve alanın gerektirdiği donanuma sahip modern öğretmenler vermelidir. Öğretmen ve öğrenciler modern bilimleri anlayacak objektif bakış açısı geliştirmelidir.”¹²

¹¹ Ministry of Education, *Achievement in Education: 1958-1964*, Ministry of Education Publications, Islamabad, 1964, s. 4.

¹² Muhammad Ahsan, “An Analytical Review of Pakistan's Educational Policies and Plans”, *Research Papers in Education*, yıl: 2003, cilt: 18, sayı: 3, ss. 259-280; Ministry of Education, *Achievement in Education: 1958-1964*, s. 16.

Din öğretimini desteklemekle birlikte, medrese mezunlarını 'kendisini geliştirmekten yoksun' olmakla suçlayan komisyon raporunda medreseler için şu öneriler yer almıştır:

"İslâmî ilimlerin öğretimi amacıyla kurulmuş olan medreselerin en acil ihtiyacı, bu temel amaç göz ardı edilmeksizin programlarının modern dünyanın gerektirdiği şekilde yeniden organize edilerek modernleştirilmesidir."

Komisyon raporunda İslâm araştırmaları ve yüksek din öğretimi ile ilgili olarak da şunlar vurgulanmıştır:

"Bilimsel düşüncenin ilerlemesi ve insani amaçlar için kullanılması bilimsel keşiflerle olur. Dolayısıyla İslâm'ın bilimsel keşiflerden korkacak bir yanı yoktur. Bütün İslâm âlimlerine düşen görev temel İslâmî değerlerle modern bilimlerin sunduğu bilgileri bir araya getirmektir. Bu nedenle, İslâm araştırmaları devlet tarafından desteklenmelidir.

Üniversitelerde İslâm'ı kendi ruhu içerisinde sunacak ve araştırarak bölümler bulunmalıdır. Burada görev yapacak öğretim elemanları mukayeseli dinler alanında bilgi sahibi olmalı, dinin siyasi, ekonomik ve toplumsal hayatta oynadığı önemli rolü açık ve güçlü bir biçimde ortaya koyabilmeli, modern çağın meydan okumasına cevap verebilecek biçimde İslâm'ı sunabilmeli ve yorumlayabilmelidir.

Bu bölümlerde orijinal, liberal ve rasyonel İslâm modern hayatın problemleri dikkate alınarak yeniden yorumlanmalıdır ki, bu da Kur'an'ın ve Hz. Peygamberin hayatındaki uygulamaların ışığında gerçekleşir."¹³

Ülkenin din öğretimine yönelik ihtiyaçlarını erken dönemde teşhis eden komisyonun bu önerileri ne politikacılardan ve ne de finansörlerden hak ettiği ilgiyi görememiştir. Aynı hükümet, 1964'te din öğretimi hakkında görüşlerine başvurmak üzere üniversite rektörleri ve bir kısım eğitimcilerden oluşan bir başka komisyon oluşturmuştur. 1965-1975 yılları arasında 16 kez toplanan komisyonun yaptığı öneriler eğitim-öğretimden ziyade trafik, gıda, kaçakçılık, faiz, zekât, Müslim-gayrimüslim evliliği,

¹³ Ahsan, *Research Papers in Education*, ss. 259-280.

evlat edinme, çocuk kaçırma, müstehcenlik, yabancı edebiyat eserleri gibi konular üzerinde yoğunlaşmıştır. Eğitim-öğretimle ilgili olarak vurgulanan konular Şii öğrencilerin ayrı kurumlarda öğrenim görmesi, anaokulundan yükseköğretime kadar tüm kademelerde İslâm din derslerinin yer alması, tüm öğretim kurumlarında askeri eğitim yapılması gibi taleplerden ibaret kalmış, bu öneriler de hükümet tarafından ciddiye alınmamıştır.¹⁴ Komisyona davet edilenlerden biri olan Fazlur Rahman'ın bu görüşmelerle ilgili izlenimleri şöyledir:

“İslâmî değerlerin bütün öğretim kurumlarına yaygınlaştırılması temennisine yönelik gösterişli ifadelerle başlayan bu taslakta İslâmî denebilecek hiçbir şeyden bahis yoktu! Şâyet hükümet İslâmî bir öğretim sistemi kurma konusunda samimi olsaydı on yıl içinde bu sistemi yerleştirmekle kalmaz, devlet politikası için gerekli İslâmî fikirleri geliştirecek şahsiyetleri de yetiştirirdi.”¹⁵

112
OMÜİFD

Şüphesiz bu bağlamda bazı teşebbüslerde bulunulmuştur, ancak bunlar İslâmî öğretimin nasıl olması gerektiği konusundaki farklı beklentiler, yanlış anlamalar ve eleman azlığı gibi çeşitli sebeplerle yetersiz kalmıştır.¹⁶ Bu konudaki en etkin ve kısmen başarılı girişim Ziya'ül Hak hükümetinden gelmiştir. Hükümetin hazırladığı 1979 Eğitim Politikası gereğince, geleneksel ve modern öğretim sistemlerinin aşamalı olarak biraraya getirilmesi ve medrese programlarına modern sistemdeki seküler derslerin eklenmesi planlanmış, bunu gerçekleştirmek üzere medreselerin bağlı olduğu kurulların üyelerinden oluşan bir reform komisyonu (National Organization of Dini Madaris) kurulmuştur. Komisyon, medreselere finansal destek ve program değişikliği içeren bir dizi sözlü öneride bulunmuştur. Bazı kurullar ve medrese mensupları bu önerileri sadece dinlemekle kalmayıp uygulamaya koymuşlar ve bu tarihten itibaren medrese programına sosyal bilimler, fen bilimleri, matematik, ekonomi,

¹⁴ Tanveer Khalid, *Islamization in Pakistan: A Political and Constitutional Study From 1947-1988*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), University of Karachi Political Science, Karachi, 2004, s. 176.

¹⁵ F. Rahman, *İslâm ve Çağdaşlık*, s. 174.

¹⁶ F. Rahman, *İslâm ve Çağdaşlık*, s. 177.

İslâm tarihi, karşılaştırmalı dinler, Urduca, Farsça, İngilizce gibi alanlara yönelik seküler dersler eklemeye başlamışlardır.¹⁷

3. Eğitim Politikalarında Din Eğitimi

1947 Eğitim Konferansı'nda sunulan önerileri hayata geçirmeye ve eğitim-öğretimi bu öneriler doğrultusunda geliştirmeye yönelik finansal kaynakları oluşturmak üzere 1951'de 6 Yıllık Milli Eğitim Planı (1951-1957) hazırlanmıştır. 1952'de tekrarlanan, ancak akıbeti Eğitim Konferansı'ndan farklı olmayan planın tüm kararları kağıt üzerinde kalmış ve ilgili kurumlara bu hedefe yönelik neredeyse hiçbir ödenek yapılmamıştır. Bu Eğitim Konferansı'nın ve Kalkınma Planı'nın en ilginç sonucu, Pakistan'da her hükümet değişikliğinde yeni bir eğitim politikası hazırlanmasının gelenekselleşmesi olmuştur.¹⁸ Burada, sırasıyla bu politikalara ve uygulamaya yansımalarına değinilecektir.

A. 1969 Eğitim Politikasında Din Eğitimi

General Eyüp Han hükümeti (1958-1969) döneminde hazırlanan ve ülkenin gerçek anlamda ilk eğitim politikası olma özelliği taşıyan 1969 Eğitim Politikası'nın temel amacı geleneksel din öğretimini modern din öğretimine dönüştürmektir.¹⁹ Medreseleri bu öneri doğrultusunda geliştirmek üzere hazırlanan yeni program, fen bilimlerine ve sosyal bilimlere yönelik dersler içermekte, İslâmî ilimlere yönelik derslerin modern yöntemler doğrultusunda işlenmesini ve bu derslerin öğretiminde kullanılacak kaliteli ders kitapları hazırlanmasını önermektedir.²⁰ Ancak bu amaca yönelik olarak ve farklı inançlara karşı hoşgörüyü yaygınlaştırma iddiasıyla ha-

¹⁷ Rukhsana Zia, "Religion and Education in Pakistan: An Overview", *Prospects*, yıl: 2003, cilt: 33, sayı: 2, ss. 165-178.

¹⁸ Nasir Jalil, "Pakistan's Education: The First Decade", *Education and the State: Fifty Years of Pakistan* (ed. Pervez Hoodbhoy), Oxford University Press, Karachi, 1998, s. 36.

¹⁹ Khalid Rahman ve Syed Rashad Bukhari, "Religious Education Institutions: Present Situation and the Future Strategy", *Policy Perspectives*, yıl: 2005, cilt: 2, sayı: 1, s. 64.

²⁰ Ministry of Education, *Achievement in Education: 1958-1964*, s.17.

zırlanan ders kitaplarında İslâm dışı dinler çok olumlu imajlarla tanıtılmış ve ön plana çıkarılmıştır.²¹

General Eyüp Han hükümetinin bu çalışmaları General Yahya Han'ın yönetimi devralmasıyla sekteye uğramış ve 1969 Eğitim politikası hayata geçirilememiştir. Kısa süreli General Yahya Han döneminin (1969-1971) ardından 1971'de demokrasiye geçişle birlikte yönetime gelen Butto hükümeti'nin (1971-1977) sosyalist politikaları ülkede 'devletleştirme' sürecini başlatmıştır.²²

B. 1972 Eğitim Politikasında Din Eğitimi

Butto hükümeti'nin hazırladığı 1972 Eğitim Politikası, Pakistan'ın kuruluşunun ardından ciddi biçimde uygulamaya geçilen, Pakistan'ın eğitim-öğretim tarihinde derin izler bırakan önemli bir politikadır.

İslâm'ın ülke halkını birleştirici önemli bir unsur olduğunun farkında olan Butto, sosyalizmi savunmasına ve ulemâya zihinsel ve politik açıdan karşı olmasına rağmen din adamlarından kendisine gelecek muhtemel tepkileri önlemeye ve onların desteğini kazanmaya yönelik stratejiler geliştirmiştir. Her fırsatta, 1965'te ve 1971'de Hindistan'la ardarda yaşanan savaşları, özellikle 1971'de Doğu Pakistan'ın ülkeden ayrılmasıyla Pakistan'ın bölünmesi olayını gündeme getirmiş, güçlü bir İslâm ülkesi olan Pakistan'ın ayrılıkçı hareketlerin üstesinden geleceğini ve başka bölünmelere yol açacak girişimlerin engelleneceğini vurgulamıştır. Bildirilerinde 'İslâm sosyalizmi'²³ kavramını ön plana çıkarmış, ister iktidarda ister muhalefette olsun herkesin Müslüman olduğu bu ülkede dinin siya-

²¹ Rubina Saigol, "Ideology and Curriculum in India and Pakistan", *South Asian Studies*, yıl: 2006, sayı: 10, s. 144.

²² Tariq Rahman, *Denizens of Alien Worlds: A Study of Education, Inequality and Polarization in Pakistan*, Oxford University Press, Karachi, 2006, s. 14, 16.

²³ 'İslâm sosyalizmi' kavramı 1949'da başbakan Liaquat Ali Khan tarafından Pakistan'ın tek ideolojisi olarak deklere edilmiştir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Richard Symonds, *The Making of Pakistan*, Faber and Faber Publications, London, 1949, s. 94, 178.

sete âlet edilmesinin anlamsızlığını dile getirmiştir.²⁴ Pakistan'ın komşu ülkelerle yaşadığı sorunlar üzerine bina edilen bu söylemler ülkede kendi kimliğini savunma ve farklılıklara şüphe ile yaklaşma anlayışını getirmiştir. Bu anlayış ders müfredatlarına da yansımış, farklı din ve inançlara karşı hoşgörü telkin eden ifadelerin ders kitaplarından çıkarılması ve ideolojik ayrımın vurgulanması ihtiyacı hissedilmiştir.²⁵

Bu atmosferde hazırlanan 1972 Eğitim Politikası 'Ülkede birliği sağlamak amacıyla İslâmî değerlerin ön plana çıkarılması, programın sosyo-ekonomik ihtiyaçlar doğrultusunda yenilenmesi, sosyal demokrat bir toplum oluşturmanın ilk basamağı olan eğitim-öğretimin sosyal değişim ve gelişimdeki rolünden yararlanılması, eğitim-öğretimde kalitenin öneminin ve kalitenin artmasında öğretmenlerin öneminin vurgulanması, öğretim kurumlarının gelişmesi için akademik ve finansal özgürlüğün desteklenmesi' gibi hedefler doğrultusunda ele alınmıştır.²⁶

Tüm bu hedefler içi boş güzel sözlerden ibaret kalmış ve 1972 eğitim politikasının asıl vurgusu ve sonucu 'kamulaştırma' üzerine olmuştur. Butto'nun ve lideri olduğu Pakistan Halk Partisi'nin siyasi çizgisini yansıtan, ülke gerçeklerinden uzak bir biçimde özel öğretim kurumlarının bedelsiz olarak kamulaştırılmasını öneren 1972 Eğitim Politikası, birçoğu devlet kurumlarından çok daha kaliteli eğitim-öğretim sunan ve içlerinde medreselerin de yer aldığı özel kurumlara darbe vurmuştur.²⁷ Butto hükümetinin çelişkilerle dolu bu politikası bir yandan eğitim-öğretimde özerklikten ve otonomiden bahsetmekte, diğer yandan özel öğretim kurumlarının kamulaştırılmasını savunmaktadır. Bu süreçte, özel öğretim

²⁴ Institute of Policy Studies, "Pakistan: Religious Education Institutions", *Institute of Policy Studies Task Force Report*, Institute of Policy Studies Publications, Islamabad, 2002, s. 17; Iqbal, *Islamisation of Pakistan*, s. 86.

²⁵ Saigol, *South Asian Studies*, s. 145.

²⁶ Sarfraz Khawaja, "Education as A System and Discipline in Pakistan", *The State of Social Sciences in Pakistan* (ed. S. H. Hashmi), Council of Social Sciences Press, Islamabad, 2001, s. 200.

²⁷ Shahid Javed Burki, "Educating the Pakistani Masses", *Education Reform in Pakistan* (ed. Robert M. Hathaway), Woodrow Wilson International Center for Scholars Press, Washington DC, 2005, s. 22.

kurumları açılması onaylanmadığı gibi bu türdeki mevcut okullar bedelsiz olarak kamulaştırılmıştır.²⁸ Devletin eğitim-öğretim alanındaki yükünü kısmen de olsa hafifleten ve okullaşmayı arttıran 18.926 ilk ve ortaöğretim kurumu, 346 medrese, 155 yüksekokul, 5 teknik eğitim enstitüsü olmak üzere toplam 19.432 özel kuruma el konmuştur. Böylece, kapasitede herhangi bir artış olmamasına rağmen eğitim-öğretim sektörünün devlete maliyeti ikiye katlanmış, sektör her açıdan hızlı bir gerileme dönemine girmiştir. Yeterli ve düzenli maaş alamayan öğretmenler geçimlerini özel ders vererek sağlamaya yoluna gitmişler, meslek verimi ve kalitesi düşmüş, öğretmenlik mesleğine ilgi azalmış, öğretmen açığı büyümüştür.²⁹ Öyle ki, 535.000 kişilik boş kontenjana 160.000 öğretmen adayı müracat etmiştir. Zor durumda kalan Butto, bu açığı kapatabilmek için öğretmenlik sertifikası almak koşuluyla medrese mezunlarına öğretmenlik hakkı tanımak zorunda kalmıştır.³⁰

116
OMÜİFD

Kontrolün devlete geçtiği bu kurumlarda atamaların yapılması ve malzemelerin temin edilmesi aylarca sürerken motivasyon ve disiplinle beraber başarı oranı da gerilemiştir. Üniversiteler politik merkezlere dönüşmüştür.³¹ Butto taraftarları sosyalist gençlerle geleneksel öğretim destekçisi muhafazakâr gençler üniversitelerde karşı karşıya gelmiş ve yıllarca devam eden çatışmalar kampüsleri savaş alanına çevirmiştir.³² Toplumun büyük bir kesimini rahatsız eden bu politika, içlerinde medreselerin ve hatta misyoner okullarının da bulunduğu devlet dışı büyük bir eğitim-öğretim sektörü tarafından kurumların elden gitmesi, personelin de işsiz ve güvencesiz bırakılması gerekçesiyle protesto edilerek mahkemelere taşınmıştır.³³ Hem geleneksel hem de modern öğretim kurumlarını zor

²⁸ Hayes, *The Crisis of Education in Pakistan*, ss. 51-53.

²⁹ Burki, *Education Reform in Pakistan*, s. 22.

³⁰ S. J. Malik, *Islamic Studies*, s. 8.

³¹ Hayes, *The Crisis of Education in Pakistan*, s. 77.

³² Burki, *Education Reform in Pakistan*, s. 22.

³³ Dawn E. Jones ve Rodney W. Jones, "Nationalizing Education in Pakistan: Teachers' Associations and the People's Party", *Pacific Affairs*, yıl: 1977-1978, cilt: 50, sayı: 4, s. 597.

durumda bırakan bu süreç General Ziya'ül Hak'ın 1977'de yönetimi devralmasıyla birlikte tersine işlemeye başlamıştır.³⁴

C. 1979 Eğitim Politikasında Din Eğitimi

İslâm ve Pakistan ideolojisini yeniden ön plana çıkararak Ziya'ül Hak hükümetinin (1977-1988) 1977'de düzenlenen Milli Eğitim Konferansı'nın (National Education Conference) sonuç bildirisinde yer alan öneriler doğrultusunda hazırladığı 1979 Eğitim Politikası'nın amaçları şu şekilde açıklanmıştır:

“Toplumunu, İslâm'ın ve Pakistan'ın ideolojik ve mânevî kimliğinin yaşayan bir göstergesi haline getirmek;

İslâm ülkesi olan Pakistan'ın ideolojik temelleri, tarihi ve kültürü ile gurur duyan ve bu mirası geleceğe taşıyan vatandaşlar yetiştirmek;

Her vatandaşa gerçek bir Müslümandan beklendiği gibi Kur'an ve sünnet eksenli bir karakter ve motivasyon geliştirmek;

Her öğrencide Pakistan ulusunun ve İslâm ümmetinin parçası olduğu ve İslâm'ın mesajlarını dünyaya yayması ve İslâm ümmetinin refahına hizmet etmesi gerektiği bilincini yerleştirmek.”³⁵

Politikada, bu amaçları gerçekleştirmeye yönelik olarak öncelikle 'öğretim programının İslâmîleştirilerek yenilenmesi, ilkokulun bulunmadığı yerlerde camilerin eğitim-öğretim mekânı olarak kullanıldığı ve üç yıllık ilkokul programını uygulayan cami-okulların yaygınlaştırılması, geleneksel öğretim sisteminin modernleştirilmesi, mevcut medreselere finansal destek sağlanması ve yeni medreseler kurulması, kaliteli eğitim sunan modern öğretim kurumları açılması, kırsalda yaşayan ve karma okula gönderilmeyen kız öğrenciler için kadın öğretmenlerin kendi evlerinde 150 Rupî aylıkla denetimli olarak üç yıllık ilkokul programını uyg-

³⁴ Iqbal, *Islamisation of Pakistan*, s. 118.

³⁵ Khawaja, *The State of Social Sciences in Pakistan*, s. 200; Talbani, *Comparative Education Review*, ss. 66-82; Saigol, *South Asian Studies*, s. 146.

ladıkları 5 bin adet ev tipi okul (Mohallah school) açılması' gibi konular ele alınmıştır.³⁶

1979 Eğitim Politikası'nın uygulamaya yansımalarıyla birlikte eğitim sektörünün hızlı bir gelişme sürecine girdiği Ziya ül-Hak döneminde, eğitimde daha önce 0.99 olan büyüme hızı 1983-1988 yılları arasında 2.4'e yükselmiştir. İlk belirgin yükseliş kızların okullaşması ve kadın öğretmenlerin istihdamının artırılması, ikincisi ise özel eğitim kurumları alanında olmuştur. İlköğretim düzeyinde 5 bin geleneksel, 13 bin modern öğretim kurumu açılmıştır. Özellikle 1982'den itibaren, İngilizce öğretim yapan ilk, orta ve yükseköğretim kurumları ülke geneline yayılmaya başlamıştır.³⁷ Ayrıca, okullaştırmayı arttırmak üzere 1979-1983 yılları arasında 8.200, 1983-1988 yılları arasında 17.193 cami-okul açılmıştır.³⁸

Eğitimin İslâmîleştirilmesi politikasının bir devamı olarak İslâmî ilimlerin lisans ve lisansüstü düzeylerde öğretimine yönelik hizmet vermek üzere bir yükseköğretim kurumu açılması kararlaştırılmıştır. İlk

³⁶ Warren L. Mellor, "A Management Ideology for Education in Pakistan", *Priorities in Educational Development in Pakistan: Report of An International Seminar held at Allama Iqbal Open University, Islamabad, 7-9 September 1983* (ed. Warren L. Mellor ve M. Athar Khan), Centre for International Education and Development, University of Alberta Press, 1985, Edmonton, s. 16.

³⁷ Özel eğitim kurumları sayındaki artış sonraki yıllarda da devam etmiştir. Bu kurumlara verilen destek sayesinde Pakistan'daki özel ilk ve ortaöğretim kurumlarının sayısı 2000 yılına ulaşıldığında 10 kat artmıştır. Öyle ki, bu artış okul çağındaki çocuk nüfusunun artış oranının dahi üzerindedir. Örneğin 1983 yılında 3.200 olarak kayda geçen özel ilk ve ortaöğretim kurumu sayısı 2000 yılında 32.000'e çıkmıştır. 2002 yılına ulaşıldığında ilköğretim çağı çocukların % 27'si özel kurum öğrencisidir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ishrat Husain, "Education, Employment and Economic Development in Pakistan", *Conference on Education*, Washington D.C., 2005, s. 5; Munir Ahmad, *On Fifty Years of University and Pre-University Teaching of Statistics in Pakistan*, International Statistical Institute 53rd Session, 2001, s.1.

³⁸ Cami-okullarda 20-30 öğrenciye öğretmenlik yapması istenen bir imanda aranacak özellikler eğitim planında 'Öğretmenler seçilirken ideolojik ve dinî eğitim almış olmalarına ve gerektiğinde fazladan görev yapabilecek ya da gerektiğinde camide kalabilecek kadar istekli olmalarına dikkat edilmesi' şeklinde belirtilmiştir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Saleem H. Ali, *Islam and Education: Conflict and Conformity in Pakistan's Madrassahs*, Oxford University Press, Karachi, 2009, s. 31; R. A. Farooq, *Education System in Pakistan*, ASPIRE Press, Islamabad, 1997, s. 19; Christine Fair, *The Madrassah Challenge: Militancy and Religious Education in Pakistan*, Vanguard Books Press, Lahore, 2009, s. 27.

etapta Kaid-i Âzam Üniversitesi'ne bağlı olarak açılan 'Şeriat ve Hukuk Fakültesi' daha sonra geliştirilerek Uluslararası İslâm Üniversitesi'ne dönüştürülmüş ve kendisine bağlı olarak görev yapacak yan birimler oluşturulmuştur.³⁹ İlk, orta ve yükseköğretim kurumlarının tüm seviyelerinde İslâm din dersleri zorunlu hale getirilmiştir. Kur'an lisansı olması nedeniyle Arapça da altıncı sınıftan itibaren zorunlu olmak üzere öğretim programına eklenmiştir. Ancak bu alanlarda yeterli sayıda öğretmen bulunamaması nedeniyle uygulama yaygınlaştırılamamıştır. Uygulamanın daha sonra yürürlüğe girmesini sağlamaya yönelik bir tedbir olarak üniversitelerde İslâm Araştırmaları bölümleri ve Arapça dil kursları açılmıştır.⁴⁰

Bu dönemde, İslâmî anlayış ve felsefenin sadece din dersi ile sınırlı kalmaması, diğer ders konularıyla kaynaştırılarak öğretim konusu yapılması da istenmiştir. Bu amaçla çeşitli kurullar oluşturulmuş, program ve ders kitapları hedefler doğrultusunda yenilenmiştir. Böylece, İslâmî olan ile olmayanın birbirinden ayrılması, İslâmî davranışların yaygınlaştırılması ve İslâm'ın hayatın her alanına girmesi hedeflenmiştir.⁴¹

Öte yandan geleneksel ve modern öğretim sistemlerini aşamalı olarak biraraya getirmeye yönelik çalışmalar yapılmıştır. İlk aşamada medrese programlarına modern sistemdeki seküler derslerin eklenmesi, ikinci aşamada medreselerin İslâmî ilimlerde uzmanlık alanlarının oluşturulduğu modern din öğretimi kurumlarına dönüştürülmesi planlanmıştır.⁴² Ancak ulemâdan bir kısmı bu karar ve uygulamaları medreselerin iç işlerine karışmak olarak nitelendirerek tepkiyle karşılaşmıştır. Hükümeti 'lâ dînî' olmakla, 'İslâmî eğitim-öğretimi ortadan kaldırmakla' ve 'medreselere İngilizlerin yapmadığı kötülüğü yapmakla' suçlayarak 'medreselerin

³⁹ İmtiaz Ahmed Saeed, "Pakistan'da Dini Hayat", *I. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s. 81.

⁴⁰ Hayes, *The Crisis of Education in Pakistan*, s. 101.

⁴¹ Zia, *Prospects*, ss. 165-178; R. A. Farooq, *Education System in Pakistan*, s. 19; Mellor, *Priorities in Educational Development in Pakistan*, s. 25.

⁴² A. H. Nayyar, "Madrasah Education Frozen in Time", *Education and the State: Fifty Years of Pakistan* (ed. Pervez Hoodbhoy), Oxford University Press, Karachi, 1998, s. 235.

devletin oyuncuğu olmayacağını' vurgulamışlardır. Önceki dönemlerde yaşanan olumsuz tecrübelerin etkisiyle yapılan bu propogandalar kısmen de olsa başarılı olmuş ve hükümet hedeflediği sonuca ulaşamamıştır.⁴³

Burada ulemânın gözden kaçırdığı bir husus vardır ki o da şudur: Pakistan'da medrese eğitimi ve modern kurumlardaki din eğitimi konusunda daha önceki iktidarlar döneminde karşılaşılan engeller kendisini 'Butto karşıtı dindar ve coşkulu bir Müslüman' olarak nitelendiren Ziya ül-Hak döneminde (1977-1988) yerini desteğe bırakmış ve bu alanda önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Eyüp Han ve Zülfikar Ali Butto dönemlerinde eğitim politikalarına yansıyan laik ve seküler anlayış hızla silinmiş ve eğitim İslâmî anlayışla yeniden yapılandırılmıştır.⁴⁴

Butto döneminde kamulaştırılan geleneksel din öğretimi kurumlarını eski sahiplerine iade eden hükümet, halkın beklentisi doğrultusunda bir adım daha ileri giderek öğretim kurumları üzerindeki kontrolü bırakmayı ve eğitim-öğretim işini özel sektöre devretmeyi kararlaştırmıştır. Halkın potansiyelini harekete geçiren bu uygulamayla hem öğretim kurumu konusundaki seçeneklerin artırılması hem de hükümet üzerindeki ekonomik baskının azaltılması hedeflenmiştir. Bu bağlamda medrese açılması teşvik edilmiş, medrese diplomalarına modern sistemde denklik ve geçerlilik kazandırılmış, medrese mezunları Arap Dili ve İslâm Araştırmaları bölümü mezunları ile eşdeğer statüye kavuşturulmuştur. Hafızlık yapanlara devlet kurumlarındaki, özellikle eğitim-öğretim sektöründeki iş müracatlarında avantajlar sağlanmıştır. Bu uygulamalarla ilk, orta ve yükseköğretimde çeşitli seviyelerde yapılması planlanan ya da öğretim programlarındaki ağırlığı artırılan din dersleri için gerekli eleman ihtiyacının karşılanması sağlanmıştır. Sonuçta medreselerle birlikte me-

⁴³ Muhammad Qasim Zaman, "Religious Education and the Rhetoric of Reform: The Madrasa in British India and Pakistan", *Comparative Studies in Society and History*, yıl: 1999, cilt: 41, sayı: 2, s. 314; S. J. Malik, *Islamic Studies*, s. 10.

⁴⁴ Saigol, *South Asian Studies*, s. 146.

zunlarının sayısı da artmış, 1960-1980 yılları arasında 5.611 olan mezun sayısı 1981-1985 arasında 6.230'a yükselmiştir.⁴⁵

Pekçok askeri ve siyasi sorun arasında, dînî eğilimlerin yükselişe geçtiği ve İslâmîleşmenin hayatın her alanına kademe kademe yayıldığı Ziya'ül Hak dönemi halen tartışılmakta olan çok bilinmeyenli bir denklem gibidir. Ziya'ül Hak'ın uyguladığı eğitim politikası dinî gruplarca yeterli bulunmazken, seküler anlayışlar tarafından da aşırı olarak nitelendirilmektedir. Kimi araştırmacılar modern eğitim sisteminde yetişmiş olan Ziya'ül Hak'ın askeri rejimi meşrulaştırabilmek amacıyla stratejisini Pakistan'ı İslâmîleştirmek üzerine kurduğunu, bunu diğer tüm politikacılar gibi Pakistan halkını birleştirici bir unsur olarak kullandığını iddia ederler.⁴⁶ Oysa bu dönem, kimseyi memnun edemese de, İslâm ideolojisinin salt söylem olmaktan öteye geçerek hayatın her alanında, özellikle de eğitim-öğretimde uygulamaya yansımalarıyla diğer dönemlerden ayrılır.

Aynı araştırmacılar 2000'li yıllarda gerçekleşen terör olaylarının sorumluluğunu da Ziya'ül Hak dönemine yüklerler. Pakistan'da aşırılıkların ve mezhep taassubunun Ziya'ül Hak döneminde tırmanışa geçerek Afgan-Sovyet savaşını (1979-1988) Afganların kazanmasıyla ilgilenen ABD'nin ve ideolojik hedefleri olan Suudi Arabistan'ın finansal desteğiyle terörizme dönüştüğünü iddia ederler.⁴⁷ Afganistan cihat gruplarını destekleyen medrese bağlantılı Harekâtü'l-Cihad, Harekâtü'l-Ensar, Ceyş-i Muhammed, Sipah-i Sahabe-i Pakistan, Cundullah gibi oluşumların bu dönemde ortaya çıktığı doğrudur.⁴⁸ Ancak bunların tamamı başlangıçta müdafa amaçlı organizasyonlardır. Sonraki dönemlerde kontrol dışı ya da dış destekli gelişen birtakım olumsuzluklardan Ziya'ül Hak'ın sorumlu tutulması gerçekçi bir değerlendirme değildir.

⁴⁵ Baela Raza Jamil, "Decentralization and Devolution in Pakistan: Educational Implications of the Praetorian Interpretation", *Educational Decentralization* (ed. Christopher Bjork), Asia-Pasific Educational Research Association Press, Netherlands, 2006, ss. 191-209.

⁴⁶ Khaled Ahmed, "Islamic Extremism in Pakistan", *South Asian Studies*, yıl: 2006, sayı: 10, s. 72; Husain Haqqani, "The Role of Islam in Pakistan's Future", *The Washington Quarterly*, yıl: 2004, cilt: 28, sayı: 1, ss. 83-96.

⁴⁷ Ahmed, *South Asian Studies*, s. 72; Haqqani, *The Washington Quarterly*, ss. 83-96.

⁴⁸ Fair, *The Madrassah Challenge*, s. 57.

D. 1992 ve 1998 Eğitim Politikalarında Din Eğitimi

Ziya'ül Hak'ın 1988 yılında ölümünün ardından yönetime geçen Pakistan Halk Partisi lideri Benazir Butto'nun ilk icraatı Ziya'ül Hak'ın aldığı kararları yürürlükten kaldırmak olmuştur. Ancak Benazir Butto 1990'da Devlet başkanı Gulam İshak Han tarafından yolsuzluk gerekçesiyle görevden alınmıştır. Yapılan seçimleri Ziya'ül Hak'ın sıkı bir takipçisi olan ve liderliğini Navaz Şerif'in yürüttüğü 'Pakistan Müslüman Birliği' (Pakistan Muslim League - Qaid-e Azam, PML-Q) kazanmış ve Navaz Şerif başbakan olmuştur. Böylece, Ziya'ül Hak'ın eğitim politikası tekrar yürürlüğe konmuş, onun döneminde hazırlanan İslâmîleşme temelli program ve ders kitapları kullanılmaya devam etmiştir. Ancak Butto döneminde bazı derslerin müfredatlarına eklenen anti-Hindu ve anti-Hindistan içerikli vurguların çıkarılması da son yıllara kadar ihmal edilmiştir.⁴⁹

122

OMÜİFD

Geleneksel din öğretimi kurumlarına Ziya'ül Hak döneminde verilen destek Navaz Şerif döneminde de sürmüştür. Medrese açılması teşvik edilmiş ve belli sınavlarda başarılı olmak şartıyla medrese diplomalarının denkliğinin ve geçerliliğinin sağlanması uygulamalarına devam edilmiştir. Buna bağlı olarak medreselerin sayısı hızla artarken, devlete ait modern öğretim kurumlarında çeşitli seviyelerde yürütülen din derslerinin programlardaki yeri muhafaza edilmiştir.⁵⁰ Bu faaliyetleri sistemli hale getirmek üzere 1992'de hazırlanan Eğitim Politikası'nda öncelikle, din öğretiminin zorunluluğu ve sosyal yaşamın İslâm öğretileri doğrultusunda şekillenmesi konusu ön plana çıkmıştır. Kur'an ve sünnet doğrultusunda bir toplum oluşturmaya yönelik olarak dinî ve ahlâkî eğitimin sadece öğretim kurumları çerçevesinde kalmaması gerektiği vurgulanarak bu amaçla görsel ve işitsel iletişim araçlarının da kullanılması önerilmiştir.⁵¹

⁴⁹ Ashutosh Misra, "Rise of religious parties in Pakistan: Causes and prospects", *Strategic Analysis*, yıl: 2003, cilt: 27, sayı: 2, ss. 189.

⁵⁰ Institute of Policy Studies, *Task Force Report*, s. 18.

⁵¹ Syeda Wadiat Kazmi, "Role of Education in Globalization: A Case for Pakistan", *SAARC Journal of Human Resource Development*, yıl: 2005, ss. 90-107, A. H. Khan, ss. 647-667.

Eğitim-öğretimin merkezilikten çıkarılarak beklentilere göre çeşitlendirilmesi ve her bireye ulaştırılması hedeflenmiş, bu bağlamda ilk ve ortaöğretimin yürütülmesinin sivil organizasyonlara bırakılması planlanmıştır. Okullaşmayı arttırmaya yönelik olarak özel sektöre ait okulların ve açıköğretimin yaygınlaştırılması, cami-okulların çoğaltılması, müfredatın eğitim kalitesini arttıracak şekilde modernize edilmesi, öğretmenlerin motivasyonlarının ve performanslarının artırılması için gerekenlerin yapılması, kızların okullaşma oranını yükseltmek amacıyla kadın öğretmen sayısının artırılması kararlaştırılmıştır.⁵²

Yasal ve bürokratik düzenlemelerin yetersizliği ve ülke kaynaklarının kısıtlılığı nedeniyle belirlenen hedeflere tam olarak ulaşılamasa da birkısım uygulamalar hayata geçirilmiş ve politika eğitim-öğretimin her alanına ciddi bir katkı sağlamıştır.⁵³

1993 seçimlerinin galibi PPP'nin lideri Başbakan Benazir Butto'nun yolsuzluk nedeniyle görevden alınması sonrasında 1997 seçimlerinin ardından tekrar başbakan olarak atanan Navaz Şerif'in ikinci dönemi ilk dönem politikalarının devamı niteliğindedir. 'İslâmî ve kültürel değerlerin korunması' idealinin tekrarlandığı 1998 Eğitim Politikası'nda öğrencilere İslâm ahlâkının kazandırılması, kız öğrencilerin okullaşmasının sağlanması, standart okulların yanısıra 20.000 cami-okul açılması, geleneksel ve modern öğretim sistemlerinin entegrasyonu amacıyla İslâmî ilimlerle beraber modern bilimlere yönelik derslerin yer aldığı 'model medreseler' kurulması planlanmış ve 'model program' hazırlanmıştır. Eğitim Bakanlığı'nun ve Diyanet İşleri Bakanlığı'nun ortak çabasıyla yürütülen bu çalışma, 1999'da General Pervez Müşerref'in yönetime el koymasıyla sekteye uğramıştır.⁵⁴

⁵² Zia, s. 165-178; Jamil, s.191.

⁵³ Mohammad Waseem, "Underdevelopment of Social Sciences in Pakistan", *The State of Social Sciences in Pakistan* (ed. S. H. Hashmi), Council of Social Sciences Press, Islamabad, 2001, s. 74.

⁵⁴ Muhammad Yusaf Chohan ve Mohammad Saleem, *Pakistan Country Report: Education for All, The Year 2000 Assessment*, Government of Pakistan Ministry of Education, Islamabad, 1999, s. 118.

E. 2000'li Yılların Eğitim Politikalarında Din Eğitimi

Navaz Şerif hükümeti döneminde başlatılan 'model medreseler' kurulması ve 'model program' hazırlanması projesi Pervez Müşerref hükümeti tarafından tekrar gündeme alınarak bir eğitim politikası olmaktan daha öteye taşınmış ve bir eğitim reformuna dönüştürülmüştür.⁵⁵ Stratejik bir planlamanın ürünü olan ve '2001-2005 Eğitim Sektörü Reformları' (Education Sector Reforms 2001-2005) olarak anılan reform paketinde yer alan en önemli konu 'programında modern bilimlere yönelik derslerin yer aldığı model medreselerin kurulması' olmuştur. Pervez Müşerref hükümeti aynı yıl, yükseköğretim düzeyinde eğitim-öğretim yapan bazı büyük medreselerin özel üniversite statüsüne kavuşturulması ve medrese mezunlarının iş olanaklarının artırılması için de çalışmalar yapmış, ancak bu girişim 11 Eylül 2001 New York terör saldırıları sonrasında batı ülkelerinin konuya müdahil olmaları nedeniyle sonuçsuz kalmıştır.⁵⁶

Afgan savaşı sırasında ilk uluslararası cihad gruplarının kurulmasına öncülük eden ve destek sağlayan ABD, terör saldırılarının El-Kaide örgütünün organizasyonu olduğu fikrini savunmuş ve İslâmî militan yetiştirildiğini iddia ettiği medreselerin kapatılması için baskı yapmıştır.⁵⁷ ABD'nin ve Avrupa ülkelerinin uluslararası ortak organizasyonu olan Uluslararası Kriz Heyeti'nin (International Crisis Group - ICG) 29 Temmuz 2002'de yayınladığı 36 numaralı Asya raporunda Pakistan hükümetinin şu reformları yapması istenmiştir:

⁵⁵ Kazmi, *Journal of Human Resource Development*, s. 103; Fair, *The Madrassah Challenge*, s. 27.

⁵⁶ Büyük medreselerin özel üniversite statüsüne kavuşturulması çalışmaları halen önemini korumaktadır. Pakistan hükümeti ve Yükseköğretim Kurulu (HEC) bu dönüşümün sağlanmasına yönelik formüller üzerinde durmaktadır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Muhammad Altaf Qureshi, Riaz Ahmad Shirazi ve Muhammad Pervez Wasim, "Perspective and Prospects of Commencing New Education Policy of Pakistan: A Review of Conference", *Indus Journal of Management & Social Sciences*, yıl: 2007, cilt: 1, sayı: 2, ss. 167-176; Muhammad Akram ve Faheem Jehangir Khan, "Public Provision of Education and Government Spending in Pakistan", *Pakistan Institute of Development Economics (PI-DE) Working Paper 2007:40*, Islamabad, 2007, s. 20.

⁵⁷ S. Ahmed Shah, "War on Terrorism: Self Defense, Operation Enduring Freedom and The Legality of U.S. Drone Attacs in Pakistan", *Washington University Global Studies Law Review*, yıl: 2010, cilt: 9, sayı: 77, s. 80.

“İslâmî gruplar batı toplumu için tehdit olmayacak biçimde modernize edilmeli, Batı kültürüyle asimile edilerek batı toplumuna yakınlaştırılmalıdır. Bunları gerçekleştirmeye yönelik eylem planında Pakistan eğitim sisteminin sekülerleştirilmesine ve modern öğretim kurumları açılmasına öncelik verilmelidir. Ayrıca, militan organizasyonlara destek veren medreselerin kapatılması, finans kaynaklarının kurutulması ve sorumlularının cezalandırılmasıyla birlikte modern, liberal ve seküler kurumlara dönüştürülmesi şarttır. Bunun için öncelikle bu kurumların programları ve ders kitapları sekülerleştirilmelidir.”⁵⁸

Şunu belirtmek gerekir ki, ICG'nin reformlar için gerekçe olarak gösterdiği 'Pakistan medreselerinin % 15'inin uluslararası terör olaylarına dahil olduğu' şeklindeki iddiası batı medya kuruluşlarının bu konudaki hipotezlerine dayanır. Bu saldırıları düzenleyenlerin medreselerle bağlantısına dair somut herhangi bir bulgu mevcut değildir. Pakistan'daki dinî önderler ve medrese mensupları batı medyasının dayattığı bu olumsuz imajdan son derece rahatsızdırlar ve bu tür iddiaları esas alarak yürütülen politikaların Pakistan'daki geleneksel din öğretimi kurumları hakkındaki bilgisizlikten kaynaklandığını düşünürler. Ancak, medrese reformlarının son üçyüz yıldır bizzat medrese mensuplarınca dillendirildiği de bir gerçektir.⁵⁹

Dış baskılarla yüzleşmek zorunda kalan ve yeri geldikçe, 'İslâm'ı yanlış anlayan, dinî toleranstan yoksun ve şiddet yanlısı küçük bir topluluğun tüm Pakistan ulusunu zan altında bıraktığına' değinen Pervez Müşerref hükümeti, medreselerdeki aşırı eğilimleri kontrol amacıyla 'medrese reformu'na odaklanmıştır. '2001-2005 Eğitim Sektörü Reformları' kapsamında Karaçi, İslamabad ve Sukkur'da kurulan model medreseler 2003-2004 öğretim yılında eğitim-öğretime açılmıştır. Mevcut medreselere model medrese programlarının örnek alınması önerisi yapılmıştır. Çok geçmeden, Mayıs 2004'te, bu öneriye olumlu cevap veren medrese sayısı

⁵⁸ International Crisis Group, *Pakistan: Madrassas, Extremism and the Military*, International Crisis Group Report no: 36, Islamabad/Brussels, 2002.

⁵⁹ Rebecca Winthrop ve Corinne Graff, "Beyond Madrasas: Assessing the Links Between Education and Militancy in Pakistan", *Center for Universal Education Working Paper 2*, 2010, s. 16; Fair, *The Madrassah Challenge*, s. 40.

105'e, bu tür medreselerde öğrenim gören talebelerin sayısı 24.784'e yükselmiştir.

7 Temmuz 2005 Londra saldırılarının gerçekleşmesiyle birlikte ABD ve İngiltere başta olmak üzere batılı ülkelerin eğitim reformu ve militan yetiştiren medreselerin kapatılması konusunda Pervez Müşerref hükümetine yaptıkları baskı artmıştır.⁶⁰ Ekonomik yardıma ihtiyaç duyan hükümetin medreselere karşı sert önlemler alması kaçınılmaz olmuş ve Pakistan medreseleri zorlu bir süreç içerisine girmiştir.

Ağustos 2005'de Yüksek Mahkeme'nin (High Court) ve Anayasa Mahkemesi'nin (Supreme Court) medrese diplomasının denkliğinin iptaline dair aldığı kararla medrese mezunlarının devlet kademelerinde görev almalarının ve üniversite öğrenimi görmelerinin yolu kapatılmıştır. Teknik olmaktan ziyade politik olan bu karar, aslında, hükümete muhalefet eden İslâmî parti MMA'nın (Muttahida Majlis-e Amal) medrese mezunu 200 üyesinin seçimlerde aday olmasını önlemeye yöneliktir.

Aynı yıl, medreselerde öğrenim gören 1.400 yabancı öğrencinin vizesi geçersiz sayılarak 30 Eylül 2005'e kadar yurtdışına çıkmaları istenmiş, vize ve oturma izni konusunda uygulanan katı kurallar yabancı öğrencilere Pakistan medreselerinde öğrenim görme yolunu kapatmıştır. Medreseler mezhebe dayalı eğitim-öğretim yapmamaları, dinî nefret aşılama-maları, militan oluşumları desteklememeleri konusunda uyarılmış ve her yıl faaliyet raporu vermeleri istenmiştir. 31 Aralık 2005 tarihine kadar resmî kurullara kayıt yaptırılmaları, aksi takdirde kapatılacakları bildirilmiş ve kurul kaydı olmaksızın yeni medrese açılmasına da göz yumul-mayacağı açıklanmıştır.⁶¹

⁶⁰ Nadeem Omar Tarar, "Globalisation and Higher Education in Pakistan", *Economic and Political Weekly*, December 9, Mumbai, 2006, ss. 5080-5085; Christopher M. Blanchard, "Islamic Religious Schools, Madrasas: Background", *CRS Report for Congress*, RS21654, 2007, s. 5.

⁶¹ Ali, *Islam and Education*, s. 48; Fair, *The Madrassah Challenge*, s. 82; Blanchard, *CRS Report for Congress*, s. 5.

Medrese yönetimleri bu kararlara tavır almakta gecikmemiş ve 'Karşılaştırmalı Dinler' dersi kapsamında mezhebe dayalı eğitim-öğretimi sürdürmeye devam etmişlerdir. 'Militan oluşumların desteklenmemesi' şeklindeki uyarıya haksız yere suçlandıkları gerekçesiyle tepki göstermiş, 'yıllık faaliyet raporu verilmesi' beklentisini finansal açıdan bağımsız oldukları gerekçesiyle reddetmişlerdir.⁶² Yine 2005 yılında, haklarını savunarak üzerlerindeki baskıyı azaltması ve medrese kurulları ile hükümet arasında köprü vazifesi gerçekleştirmesi amacıyla 'İttihad-i Tanzim-i Medaris-i Diniyye' (ITMD) adlı bir üst kurul oluşturmuşlardır.⁶³

Hükümet, bu gelişmeyi lehine çevirme çabasıyla önemli bir adım atmış, medrese öğrencilerinin eşit şartlarda ve âdil değerlendirilmesini sağlamak iddiasıyla medrese kurulları tarafından ayrı ayrı yapılan mezuniyet sınavlarını bu üst kurulun yapmasını istemiştir. Ancak bunun önkoşulu, ITMD'nin Eğitim ve Diyanet İşleri Bakanlıklarından, Yükseköğretim Kurulu'ndan, eğitimcilerden ve hükümet temsilcilerinden oluşturacağı bir komisyonun mezhepler arasındaki görüş farklılıklarına hassasiyet göstererek hazırlayacağı programın tüm medreselerce kabul edilip uygulanmasıdır.

Medreseler bu programı prensipte kabul eder görünseler de, böyle bir uygulamayı otonomilerine aykırı bularak hükümet tarafından dayatılacak bir medrese reformuna ihtiyaç duymadıklarını, gereken reformları zaten yapmış olduklarını ve bu nedenle hükümetin on yıl ilerisinde olduklarını vurgulamış ve Müşerref'in baskı yapması durumunda baskı ile karşılaşacağını beyan etmişlerdir. Buna ek olarak, Muhammad Qasim Zaman ve Mahmud Ahmad Gazi gibi bazı önemli din adamları ve akademisyenler söylemlerinde, 'medreselerin, terörü desteklemek şöyle dursun, bilakis önlemeye yardımcı olduğu' biçiminde açıklamalara yer vererek Pakistan devlet okullarındaki öğretim programı, yöntem, kaynak ve

⁶² Fair, *The Madrassah Challenge*, s. 84.

⁶³ Ali, *Islam and Education*, s. 48; Fair, *The Madrassah Challenge*, s. 84; Blanchard, *CRS Report for Congress*, s. 5.

altyapı sorunlarına dikkat çekmişlerdir.⁶⁴ Sonuçta, dış baskıların etkisiyle politik manevralar gereği yapılan medrese reformu çalışmalarından beklenen oranda başarı sağlanamamıştır.

2008’de yapılan seçimlerle birlikte Pervez Müşerref dönemi kapanmış ve yolsuzluk söylentilerinin tükenmediği bir Pakistan Halk Partisi dönemi yeniden başlamıştır. Bu dönemde meclise giren vekillerin % 25’inin ve bazı bakanların medrese mezunu ya da yöneticisi olduğu iddia edilmiş ve bu oranların hükümetin eğitim politikalarına yansımaları beklenmiştir.⁶⁵ Ancak beklenen olmamış ve 2010 Eğitim Politikası din eğitiminden ziyade, modern öğretimde özel sektör yatırımları ile eğitim-öğretimin her birey için ulaşılabilir ve kaliteli olması gibi konulara yoğunlaşmıştır.⁶⁶

11 Mayıs 2013 seçimlerinin galibi Navaz Şerif 5 Haziran 2013 tarihinde üçüncü kez Pakistan başbakanı olmuştur. Ancak Pakistan’da yönetimler değişse de din eğitimi üzerine yürütülen tartışmalar hâlen devam etmektedir ve bitecek gibi de görünmemektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Pakistan’da kuruluşun günümüze değin hazırlanan eğitim politikalarının tamamında ‘Pakistan’ın ideolojik temellerinin korunması, halkın bireysel ve sosyal gelişiminin sağlanması, eğitimin her seviyesinde fırsat eşitliğinin ve kalitenin yaygınlaştırılması’ gibi hedefler gözetilmiştir. Bu hedefler beş yıllık kalkınma planları içerisine dahil edilerek hayata geçirilmeye çalışılmış, ancak daima acil ve öncelikli durumların ortaya çıkması, siyasi ve ekonomik yolsuzlukların yaygın olması gelişmekte olan ülkenin kıt kaynaklarının eğitim-öğretime planlandığı ölçüde aktarımını engellemiştir.

Pakistan’ın çalkantılı siyasal değişimleriyle aynı karakterde olan, bir başka deyişle, her yeni hükümetle birlikte değişen, halkın gerçekleri ve

⁶⁴ Fair, *The Madrassah Challenge*, s. 90.

⁶⁵ Ali, *Islam and Education*, s. 26.

⁶⁶ Chohan ve Saleem, *Pakistan Country Report*, s. 124.

ihtiyaçları ile uyumlu olmayan, ulaşılmaması güç hedefler içeren, kötü yönetilen ve çoğu zaman samimiyetten uzak hazırlanan günübürlük eğitim politikaları, yetersiz ekonomik koşullar da söz konusu olunca ülkenin sorunlu eğitim-öğretim sektörüne ciddi bir katkı sağlamaktan uzak kalmıştır.⁶⁷

Pakistan'ın farklı etnik kimlikleri İslâm ideolojisi etrafında biraraya getirerek bir 'millet' oluşturmaya çalışan sorunlu eğitim sistemi olduğu gibi devam etmiş, din eğitimi alanı da bundan fazlasıyla nasibini almıştır. Değişen yönetimlere göre pragmatik gerekçelerle çeşitli kimliklere bürünen 'İslâm ideolojisi' kavramının din eğitimi alanına yansımaları da farklı biçimlerde olmuştur. Kuruluş yıllarında 'liberalist', Eyüp Han döneminde 'modernist', Butto döneminde 'sosyalist', Ziya döneminde 'geleneksel', Şerif döneminde 'yenilikçi', Müşerref döneminde 'reformist' İslâm anlayışı çerçevesinde hazırlanan din eğitimi politikaları her zaman planlandığı doğrultuda uygulamaya yansımamış ya da yeni problemlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Özellikle medreselerin Pakistan'daki köklü yapılanmasına ve halkın yoğun ilgisine rağmen hiçbir zaman öğretim kurumu olarak kabul edilmemesi ve Eğitim Bakanlığına bağlanmaması devlet ile medreseler arasında daima sorun yaşanmasına neden olmuştur. Sovyet-Afgan savaşı (1979-1988) sırasında ekonomik destek gören medreselerin 11 Eylül 2001 terör saldırılarından sonra uluslararası siyaset arenasında topyekün suçlu ilân edilmesi, gerekli görülen reformların dış baskılar sonucu ve devlet eliyle hayata geçirilmeye çalışılması bu sorunun içinden çıkılmaz bir hâle gelmesine neden olmuştur.

Oysa yapılan araştırmalara göre Pakistan halkı ve medrese mensupları kendilerini de tehdit eden el-Kaide, Taliban gibi militan organizasyonlara son derece tepkilidirler. Bununla birlikte Pervez Müşerref hü-

⁶⁷ Muhammad Altaf Qureshi ve Hamid Khan Niazi, "Effectiveness of Government Plans and Policies for Universal Primary Education in Pakistan", *Journal of Educational Research*, yıl: 2008, cilt: 11, sayı: 2, s. 145; Ishtiaq Husain Qureshi, *Education in Pakistan*, Maarif Press, Karachi, 1975, s. 171.

kümeti döneminde gerçekleşen Lal Mescit operasyonu gibi kanlı müdahalelerden ve ABD'nin Pakistan'da yaptığı askerî operasyonlardan da rahatsızdırlar. Yine aynı araştırmalar Pakistan halkının, çocuklarını, din eğitimi almış iyi vatandaşlar olarak yetiştirmek istediklerini ve din adamlarının karar mekanizmasına dâhil edileceği bir medrese reformunu desteklediklerini göstermektedir.⁶⁸

Pakistan halkı modern öğretim sisteminin her kademesinde zorunlu olan, 'inanç, ibadet ve muamelât' öğrenme alanlarına yönelik temel dinî bilgilerin 'Cambridge' üniversitesi müsteşriklerinden David Thomas'ın hazırladığı müfredat doğrultusunda verildiği 'İslâmiyat' dersini ve bu derse giren öğretmenlerin düzeylerini yeterli bulmamakta ve din öğretimi konusunda modern öğretim kurumlarının yanısıra geleneksel öğretim kurumlarından da yararlanmaktadır. Böylece bir tür 'modern-geleneksel eğitim kombinasyonu' ortaya çıkmaktadır. Buna bağlı olarak, Pakistan'da medrese öğrencilerinin % 77'si yarı zamanlı öğrencidir. İlk ve ortaöğretim çağındaki bu öğrencilerin % 50'si aynı zamanda devlet okulu öğrencisi, % 27'si de özel okul öğrencisidir. Geriye kalanlar, buldukları bölgede alternatif öğretim kurumu olmadığından medrese öğrenimi ile yetinmek zorunda olan öğrencilerdir. Geleneksel eğitimi ideolojik nedenlerle modern eğitime tercih eden ve tam zamanlı olarak medreseye devam eden öğrenciler Pakistan'daki tüm öğrencilerin sadece %1'lik bir kesimdir.

Sonuç olarak denilebilir ki, bürokratların dünya görüşü çerçevesinde ve siyasal gündem doğrultusunda şekilden şekile giren eğitim politikaları Pakistan'ın sorunlu eğitim-öğretim sektörüne çözüm üretmekten uzaktır ve bu durum din eğitimi alanı için de geçerlidir. Pakistan halkı eğitim-öğretim sektöründeki sorunlarının çözümünü yine kendi içerisinde aramakta ve mevcut imkânlarıyla bir çeşit orta yol bulma gayreti sergilemektedir. Bu da göstermektedir ki, Pakistan'ın hem geleneksel hem de mo-

⁶⁸ Konuyla ilgili araştırmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Christine Fair, Clay Ramsay ve Steve Kull, "Pakistani Public Opinion on Democracy, Islamist Militancy and Relations with the US", *United States Institute of Peace Working Paper*, Washington DC, 2008, s. 23; Mumtaz Ahmad, "Madrasa Reforms and Perspectives: Islamic Tertiary Education in Pakistan", *NBR Project Report*, The National Bureau of Asian Research, 2009, s. 2.

dern din öğretimi alanındaki kemikleşmiş sorunların çözümü hükümet öncülüğünde tüm kesimlerin karara dâhil olacağı bir 'ortak akıl' oluşturmaktan geçer. Yapıcı ve uzun soluklu din eğitimi politikaları üretilebilmesi ve bu politikaların uygulamalarından başarılı sonuç alınabilmesi için karşılıklı önyargıların ve dayatmaların bir kenara bırakılması, iyi niyetli ve çözüm odaklı hareket edilmesi şarttır.

Kaynakça

- Ahmad, Mumtaz, "Madrasa Reforms and Perspectives: Islamic Tertiary Education in Pakistan", *NBR Project Report*, The National Bureau of Asian Research, 2009.
- Ahmad, Munir, *On Fifty Years of University and Pre-University Teaching of Statistics in Pakistan*, International Statistical Institute, 2001.
- Ahmed, Khaled, "Islamic Extremism in Pakistan", *South Asian Studies*, Sayı: 10, Yıl: 2006, ss. 72-89.
- Ahsan, Muhammad, "An Analytical Review of Pakistan's Educational Policies and Plans", *Research Papers in Education*, Cilt: 18, Sayı: 3, Yıl: 2003, ss. 259-280.
- Akram, Muhammad ve Faheem Jehangir Khan, "Public Provision of Education and Government Spending in Pakistan", *Pakistan Institute of Development Economics (PIDE) Working Paper 2007:40*, Islamabad, 2007, ss. 1-40.
- Ali, Saleem H., *Islam and Education: Conflict and Conformity in Pakistan's Madrasahs*, Oxford University Press, Karachi, 2009.
- Blanchard, Christopher M., *CRS Report for Congress, Code: RS21654: Islamic Religious Schools Madrasahs: Background*, Congressional Research Service, Washington DC, 2007.
- Burki, Shahid Javed, "Educating the Pakistani Masses", *Education Reform in Pakistan* (Ed. Robert M. Hathaway), Woodrow Wilson International Center for Scholars Press, Washington DC, 2005, ss. 15-32.
- Chohan, Muhammad Yusaf ve Mohammad Saleem, *Pakistan Country Report: Education for All, The Year 2000 Assessment*, Government of Pakistan Ministry of Education, Islamabad, 1999.
- Fair, Christine, Clay Ramsay ve Steve Kull, "Pakistani Public Opinion on Democracy, Islamist Militancy and Relations with the US", *United States Institute of Peace Working Paper*, Washington DC, 2008.
- Fair, Christine, *The Madrassah Challenge: Militancy and Religious Education in Pakistan*, Vanguard Books Press, Lahore, 2009.
- Farooq, R. A., *Education System in Pakistan*, ASPIRE Press, Islamabad, 1997.

- Haqqani, Husain, "The Role of Islam in Pakistan's Future", *The Washington Quarterly*, Cilt: 28, Sayı: 1, Yıl: 2004, ss. 83-96.
- Hayes, Louis D., *The Crisis of Education in Pakistan*, Vanguard Books Press, Lahore, 1987.
- Husain, Ishrat, "Education, Employment and Economic Development in Pakistan", *Conference on Education Reform in Pakistan: Building for the Future*, Washington D.C., 2005, ss. 33-45.
- Institute of Policy Studies, "Pakistan: Religious Education Institutions", *Institute of Policy Studies Task Force Report*, Institute of Policy Studies Publications, Islamabad, 2002.
- International Crisis Group, *Pakistan: Madrassas, Extremism and the Military*, International Crisis Group Report No: 36, Islamabad/Brussels, 2002.
- Iqbal, Afzal, *Islamisation of Pakistan*, Idarah-i Adabiyat-i Delli Publications, 2009.
- Isani, Usman Ali ve Mohammad Latif Virk, *Higher Education in Pakistan*, National Book Foundation, Islamabad, 2005.
- Jalil, Nasir, "Pakistan's Education: The First Decade", *Education and the State: Fifty Years of Pakistan* (Ed. Pervez Hoodbhoy), Oxford University Press, Karachi, 1998, ss. 23-42.
- Jamil, Baela Raza, "Decentralization and Devolution in Pakistan: Educational Implications of the Praetorian Interpretation", *Educational Decentralization* (Ed. Christopher Bjork), Asia-Pasific Educational Research Association Press, Netherlands, 2006, ss. 191-209.
- Jones, Dawn E. ve Rodney W. Jones, "Nationalizing Education in Pakistan: Teachers' Associations and the People's Party", *Pacific Affairs*, Cilt: 50, Sayı: 4, Yıl: 1977-1978, ss. 581-603.
- Kazmi, Syeda Wadiat, "Role of Education in Globalization: A Case for Pakistan", *SAARC Journal of Human Resource Development*, Yıl: 2005, ss. 90-107.
- Khalid, Salim Mansur ve M. Fayyaz Khan, "Pakistan: The State of Education", *The Muslim World*, Sayı: 96, Yıl: 2006, ss. 305-322.
- Khalid, Tanveer, *Islamization in Pakistan: A Political and Constitutional Study From 1947-1988*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), University of Karachi Political Science, Karachi, 2004.
- Khan, Adeel, "Ethnicity, Islam and National Identity in Pakistan", *South Asia: Journal of South Asian Studies*, Cilt: 22, Sayı: 1, Yıl: 1999, ss. 167-182.
- Khan, Akhtar Hasan, "Education in Pakistan: Fifty Years of Neglect", *The Pakistan Development Review*, Cilt: 36, Sayı: 4, Yıl: 1997, ss. 647-667.
- Khawaja, Sarfraz, "Education as A System and Discipline in Pakistan", *The State of Social Sciences in Pakistan* (Ed. S. H. Hashmi), Council of Social Sciences Press, Islamabad, 2001, ss. 193-320.
- Malik, Allah Bakhsh, *The Higher Education in Pakistan*, Makbul Academy Press, Lahor, 2003.

- Malik, S. Jamal, "Islamization in Pakistan 1977-1985", *Islamic Studies*, Cilt: 28, Sayı: 1, Yıl: 1989, ss. 5-28.
- Mellor, Warren L., "A Management Ideology for Education in Pakistan", *Priorities in Educational Development in Pakistan: Report of An International Seminar held at Allama Iqbal Open University, Islamabad, 7-9 September 1983* (Ed. Warren L. Mellor ve M. Athar Khan), Centre for International Education and Development, University of Alberta Press, Edmonton, 1985, ss. 11-40.
- Ministry of Education, *Achievement in Education: 1958-1964*, Ministry of Education Publications, Islamabad, 1964.
- Misra, Ashutosh, "Rise of religious parties in Pakistan: Causes and prospects", *Strategic Analysis*, Cilt: 27, Sayı: 2, Yıl: 2003, ss. 186-215.
- Nayyar, A. H., "Madrasah Education Frozen in Time", *Education and the State: Fifty Years of Pakistan* (Ed. Pervez Hoodbhoy), Oxford University Press, Karachi, 1998, ss. 216-240.
- Pakdemirli, M. Nur ve Halit Ev, "Din Eğitiminde Geleneksellik ve Modernizm Karmaşası: Pakistan Örneği", *Uluslararası Küreselleşme Sürecinde Din Eğitimi Sempozyumu, 28-30 Kasım 2013*, Eskişehir, 2013.
- Pakdemirli, M. Nur ve Halit Ev, "Pakistan'da Geleneksel Eğitim Öğretim Kurumları: Medreseler", *Kuruluşunun 100. Yılında İmam Hatip Liseleri Uluslararası Sempozyumu, 24-25 Kasım 2013*, İstanbul, 2013.
- Peshkin, Alan, "The Shaping of Secondary Education in Pakistan", *History of Education Quarterly*, Cilt: 3, Sayı: 1, Yıl: 1963, ss. 13-15.
- Qureshi, Ishtiaq Husain, *Education in Pakistan*, Maaref Press, Karachi, 1975.
- Qureshi, Muhammad Altaf ve Hamid Khan Niazi, "Effectiveness of Government Plans and Policies for Universal Primary Education in Pakistan", *Journal of Educational Research*, Cilt: 11, Sayı: 2, Yıl: 2008, ss. 137-156.
- Qureshi, Muhammad Altaf, Riaz Ahmad Shirazi ve Muhammad Pervez Wasim, "Perspective and Prospects of Commencing New Education Policy of Pakistan: A Review of Conference", *Indus Journal of Management & Social Sciences*, Cilt: 1, Sayı: 2, Yıl: 2007, ss. 167-176.
- Rahman, Fazlur, *İslâm ve Çağdaşlık* (Çev. Alparslan Açıkgenç ve M. Hayri Kırbaşoğlu), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002.
- Rahman, Khalid ve Syed Rashad Bukhari, "Religious Education Institutions: Present Situation and the Future Strategy", *Policy Perspectives*, Cilt: 2, Sayı: 1, Yıl: 2005, ss. 55-81.
- Rahman, Tariq, *Denizens of Alien Worlds: A Study of Education, Inequality and Polarization in Pakistan*, Oxford University Press, Karachi, 2006.
- Saeed, İmtiaz Ahmed, "Pakistan'da Dini Hayat", *I. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakere-leri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995, ss. 80-85.
- Saigol, Rubina, "Ideology and Curriculum in India and Pakistan", *South Asian Studies*, Sayı: 10, Yıl: 2006, ss. 124-162.

- Saiyidain, Khwaja Ghulam, *Iqbal's Educational Philosophy*, Muhammad Ashraf Kashmiri Bazaar Publishing, Lahore, 1977.
- Saqib, Ghulam Nabi, *Modernization of Muslim Education in Egypt, Pakistan and Turkey: A Comparative Study*, Islamic Book Service, Lahore, 1983.
- Shah, S. Ahmed, "War on Terrorism: Self Defense, Operation Enduring Freedom and The Legality of U.S. Drone Attacs in Pakistan", *Washington University Global Studies Law Review*, Cilt: 9, Sayı: 77, Yıl: 2010, ss. 77-129.
- Symonds, Richard, *The Making of Pakistan*, Faber and Faber Publications, London, 1949.
- Talbani, Aziz, "Pedagogy, Power, and Discourse: Transformation of Islamic Education", *Comparative Education Review*, Cilt: 40, Sayı: 1, Yıl: 1996, ss. 66-82.
- Tarar, Nadeem Omar, "Globalisation and Higher Education in Pakistan", *Economic and Political Weekly*, December 9, Mumbai, 2006, ss. 5080-5085.
- Waseem, Mohammad, "Underdevelopment of Social Sciences in Pakistan", *The State of Social Sciences in Pakistan* (Ed. S. H. Hashmi), Council of Social Sciences Press, Islamabad, 2001, ss. 70-75.
- Winthrop Rebecca ve Corinne Graff, "Beyond Madrasas: Assessing the Links Between Education and Militancy in Pakistan", *Center for Universal Education Working Paper 2*, 2010, ss. 1-62 .
- OMÜİFD Zaman, Muhammad Qasim, "Religious Education and the Rhetoric of Reform: The Madrasa in British India and Pakistan", *Comparative Studies in Society and History*, Cilt: 41, Sayı: 2, Yıl: 1999, ss. 294-323.
- Zia, Rukhsana, "Religion and Education in Pakistan: An Overview", *Prospects*, Cilt: 33, Sayı: 2, Yıl: 2003, ss. 165-178.şlerdir.

